

Тексттеги информация, анын түрлөрү жана информацияны жаратуучу тилдик каражаттар

Текст – кептин (речтин) бирдиги. Ал эми кеп (речь термини италия тилинин речита деген сөзүнөн алынган. Аны кыргызчалаганда, «угуза окуу» болуп которулат) – вербалдык (тилдик же лингвистикалык) жана вербалдык эмес (тилдик эмес, мисалы, жылмаюу, тултуйуу, жер кароо ж.б. кийинки макалаларда кеңири сөз кылабыз) каражаттарды ишке киргизүүдөн келип чыккан продукция.

Текстти түзүү зарылдыгы болмоюнча ал уюштурулбайт. Бул – маселенин бир гана жагы. Ал эми тексттин семантикасында (мазмунунда, маанисинде) түрдүү (фактуалдык, эмоционалдык, экспрессивдик, подтексттик, контексттик, концептуалдык (бул терминдердин ар бирине кийин кеңири токтолобуз)) информациялар берилет. Текстте берилүүчү информацияны адресант (айтуучу (текстти түзүүчү), жазуучу) толук билбесе, берилген тема боюнча текст түзө албайт. Үчүнчүдөн, кептин бардык стилдеринин (сүйлөшүү, көркөм, публицистикалык, иш кагаздар, илимий) лингвистикалык (тилдик) жана экстралингвистикалык (тилден тышкары) факторлору болот. Эгерде бул факторлор кептин стилдеринин табиятына ылайыкталбаса, түзүлгөн текстте стилдик ката кетирилген деп эсептелет.

Информация термини тар мааниде маалымат, кабар түшүнүгүн билдирсе, кең мааниде тексттин (мейли жазма, мейли оозеки формада болсун) мазмунунда берилүүчү түрдүү ой-пикирди, көз карашты, чыгарылган жыйынтыктарды, божомолдорду деле информация дейбиз. Мисалы, **каршылык токтун күчүнө тескери**, ал эми **чыңалууга түз пропорциялаш** экендиги, **$x = y$ квадраттын абсциса жана ордината огундагы графиги парабола түрүндө боло тургандыгын** кимдир бирөөгө туюндуруу - дагы кимдир бирөө үчүн жаңы информация болуп саналат. Демек, текст информациялардын интеграциясынан (биримдигинен) уюшулат. Аны уюштурууда кандай семантикадагы (маанидеги) информация кептин кайсы стилине ылайыктуу экенин да билүү зарыл. Алалы, илимий стилде берилген информациялардын дээрлик көпчүлүгү **фактуалдуу** (жалаң фактылардан турган информация), ал эми көркөм стилдин текстиндеги информациянын басымдуусу **эмоционалдуу** (сезим козгоочу) жана **экспрессивдүү** (күчөтүлгөн) информациялардан түзүлөт.

Текстти түзүү учурунда аны түзүүнүн максатын жана милдетин аныктоого, тексттин лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлорун, камтылуучу информацияларды, тексттин көлөмүн, татаалдыгын багытталган чөйрөгө ылайыктоого туура келет. Кептин чөйрөсү өтө эле ар түрдүү: орду (көчө, үй, класс, аудитория, зал, түрдүү коомдук жайлар ж.б.), адресаттын (угуучунун, окуучунун) интеллектуалдык деңгээли, жаш курагы, жыныстык айырмачылыгы, социалдык абалы ж.б. Ушулардын баары тексттин композициялык, формалык, мындан сырткары, кептин стилине ылайыктап түзүү сыяктуу маселелер тексттин экстралингвистикалык факторуна кирет. Демек, текст кептин кайсы бир стилине ылайыкталып түзүлөт. Мисалы, окуучулар үчүн илимий стилдеги текстти түзүү керек болсо, информациянын татаалдыгын композициялык курулушу менен текстти түзгөн тилдик жагы алардын жаш курагына, мурунку билим потенциалына ылайыкталбаса, тексттин мазмунун түшүнбөйт.

Бардык тексттердин тилдик жана экстратилдик каражаттары бирдей тандалбайт, анткени түзүлүүчү жана түзүлгөн тексттердин баары эле бирдей стилде жазылбай тургандыгы турмуштук зарылдыктан келип чыккан. Башкача айтканда, турмуштагы түрдүү окуяларга, көрүнүштөргө, сезимдерге таасирленип түзүлгөн тексттерде эмоционалдык информация, далилдөөлөр, аксиомалар, гипотезалар басымдуулук кылган тексттерге фактуалдуу информация көп керектелет. Информациянын түрлөрүнө лингвистикалык каражаттар да ылайыкталып тандалат. Мисалы, *кыз – селки* синонимдик жуптарынын ичинен *селки* сөзү эмоционалдык информация уюштурууга, ал эми *кыз* сөзү фактуалдык информацияны түзүүгө ылайык келет. Мисалы, *Ата Мекендик Улуу согуш 1941-жылдын 21-июнунда, эртең мененки*

саат төрттө баиталып, 1945-жылдын 5-сентябрында аяктаган. Бул согушта дүйнө жүзү боюнча 50 миллион адам каза болгон. Ата Журтту коргоо үчүн миңдеген **кыздар** да **эр-жигиттер** менен бир катарда туруп, душмандар менен салгылашкан,- деген тексттин үзүндүсүндөгү сүйлөмдөрдөгү кыз сөзүн *селки*, *жигит* сөзүн *бозой* лексикалык бирдиктери менен алмаштырууга дегеле мүмкүн эмес. Анткени бул тексттин бөлүгү документалдуу публицистикалык стилдеги тексттен алынды (тарыхый очерктен). Жалаң фактуалдык информациялардан гана түзүлдү.

Ал эми:

Жан жактан жумшак жел келет,

Жалбырак, бутак термелет.

Жанаша өскөн кайыңдар

*Жаш **бозой, селки** өңдөнөт,* - деген тексттеги **бозой, селки**

сөздөрүн **жигит, кыз** лексикалык бирдиги менен алмаштырып койсок, бул тексттеги лирикалык каармандын (автордун) берейин деген эмоционалдык информациясынын окурмандын эмоциясын козгоочу касиетинен ажыратып таштайт. Ал турсун, бул тексттеги бирдей тыбыштардын сөз, сап башында кайталанышы да тексттин стилине ылайык келип турат, анткени көркөм стилдин поэзия жанрынын тексттинде фонетикалык каражаттардын (фонема, муун, интонация ж.б.) мааниси да абдан чоң, анткени ритм (ыргак), рифма (уйкаштык) дээрлик бардык учурда фонема жана муун аркылуу түзүлөт, ал эми кыргыз ыр түзүлүшү болсо ыргак менен уйкаштыкка негизделген, буларсыз кыргыз тилинде поэзия түзүү дегеле мүмкүн эмес. Мына ушул сыяктуу тилдик каражаттарды (тилдик бардык деңгээлдеги бирдиктерин) туура тандоо жазылган тексттин функционалдык стилдерге дал келишин аныктайт. Бул болсо туура текст түзүүнүн негизи болот.

Информация латын сөзү, ал бизче «түшүндүрүү», «билгенди айтып берүү» дегенди билдирет. Көрбөй, билбей, сезип-туйбай туруп адресант адресатка эч нерсени түшүндүрүп айтып бере албайт. Жакшы көрүү, жактыруу элжирөө сезимин пайда кылат. Сезим дүүлүгүп чыдабай кетүү абалына алып келет. Эне баласынын алгачкы кыткылыктап күлгөнүн көргөндө, *садагаң болоюн, жаныңан, муйдусунан* ж.б. лексемаларды, аябай ачуусу келгенде *өлүгүңдү көрөйүн, сербейген каракчы, турушун кара, көрдөн чыга калгандай болуп* деген сыяктуу лексема жана синтаксемаларды речинде колдонот, мындан сырткары *бетинен заары чыккан, ууртунан күлкү тыйылбаган, көздүн жалжылдашы, кабактын карыш салынышы* сыяктуу вербалдык эмес каражаттар да сезимдин дүүлүгүшүн экинчи же үчүнчү жакка туюндурат. Демек, сезимди дүүлүктүрүүчү информация эмоционалдык *информация болот*. Аны тилдик да, тилдик эмес да каражаттар уюштура алат. Бул информация сүйлөшүү, көркөм жана публицистикалык стилдин көркөм очерк, фельетон, айрым бир макалалардын түрлөрүнө тиешелүү. Бул информацияны уюштуруучу лексикалык бирдиктер стилистикалык боектуу, экспрессивдик семантикага ээ болгон, стилдик жактан чектелген же пассивдүү (диалектизмдер, поэтикалык сөздөр, жаргондор, эвфемизмдер, табу жана метафоризацияланган сөздөр) сөздөр болушат. Грамматикалык жактан алганда, сырдык сөздөр, тууранды жана элестүү сөз түркүмдөрү, инверсияланган лексемалар, риторикалык суроолор, бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн бардык түрлөрү уюштурат.

Турмуштук фактыларды, окуяларды, көрүнүштөрдү баяндаган же сүрөттөгөн информация *фактуалдык информация* деп аталат. Мындай информация берилген тексттерде бардык тилдик бирдиктердин (лексема, морфема, синтаксемалардын) нейтралдык маани берүүчүлөрү гана иштетилет. Темпоралдык жана локалдуу лингвистикалык каражаттар көбүрөөк реализацияланат. Бул информация негизинен илимий, канцелярдык, публицистикалык стилдин айрым подстилдерине мүнөздүү.

Стилистикада белгини, сапатты, мүнөздү, көркөмдүктү күчөткөн семантикалуу тилдик бирдиктерди стилистикалык боектуу же эмоционалдык-экспрессивдүү каражаттар деп атайт. Ал эми ошондой тилдик бирдиктер аркылуу берилип жаткан информация текст таанууда, тексттин теориясында *экспрессивдик информация* деп аталат. *Экспрессия* француз тилинен алынган, бизче – «күчөтүү, көбүртүп жабыртуу дегенди туюндурат». (Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын маселелери. 1-китеп.-Б.: «Бийиктик», 2005, 20-б.). Биздин оюбузча, троптун түрлөрү жана стилистикалык оттенкалуу (кошумча маанилүү) фразеологизмдер -

экспрессивдик информацияны уюштуруу «булагы». Мисалы, *Көкжал Манас, Бала баатыр Курманбек, Элемандын сырттаны, ак көйнөктүн тазасы, аялзаттын паашасы* (туруктуу эпитеттер), *чыканактай Эр Агыш, бүткөн бою тарамыш, атка жеңил тайга чак, уйкусу жок жолго сак, чыканактай Эр Сыргак* (литота), *шиберге койсо өрт кеткен, шилтегени мүрт кеткен, Ороңгу келет ороңдоп, чачтарынын ичинен отуз-кырк чычкан сороңдоп* (гипербола), *кан жутуу, сай сөөгү сыздоо* (стилистикалык отгенкалуу фразеологизмдер). Демек, информациянын бул түрү «таза» көркөм жана сүйлөшүү стилинде берилет.

Тексттеги информацияларды интеграциялап бириктирип турган жалпы фондук информация *контексттик информация* болот. Тексттен сырткаркы информация деп да аташат. Биздин пикирибизде, Тексттин *идеясы* менен *темасы* биригип келип *контексттик информацияны* түзөт. Информациянын бул түрү функционалдык стилдердин баарында кездешет.

Өзгөчө көркөм тексттерде, алардын ичинен лирикалардын, тамсилдердин, макалдардын ички семантикасында «керегем сага айтам, келиним сен ук, уугум сага айтам, уулум сен ук» деген информация болот. Андай информация *подтексттик информация* деп аталат.

Эч кири жок тоолордун абасында,

Чындык жашайт наристе өңү менен.

Бийик мөңгү, арчалар арасына

Кетесиңби, сулуу кыз, мени менен! Жолон Мамытов бул жерде кыргыз тоолору ушунчалык кооз, абасы таза, ал жерди жердеген эл калп сүйлөгөндү билбейт, жанкечтилик, жалганчылык деген балакет жок ал жерде, мен сени «өлө» сүйүп калдым, мени менен жүр тоолорго, - деп жанын сабаган бир да информация (сөз) жок. Бирок, ушул идея тексттин тулкусуна «купуя» сиңирилген. Метфоризацияланган, ачык айтылбаган, тексттин тулкусуна сиңирилген, кыйытып каймана, бирок тексттин семантикасында (биздин логикабыз боюнча) берилген информация *подтексттик информация* экенин жогорку саптардан байкоого болот.

Тексттеги кептин («сөздүн төркүнү» Т.Маразыков) максаты, концепциясы (негизги мааниси, көз караштардын системасы) - концептуалдык информация. Биздин байкообузда, тексттеги чакырык, үгүт, адресанттын тексттеги башкы идеясы, тексттин мазмунунун стратегиясы – бул концептуалдык информация болот.

Жыйынтыктап айтканда, функционалдык ар бир стилдин табиятына ылайык информацияны тандоо, информациянын табиятын ача алган тилдик жана тилдик эмес каражаттарды туура ылгоо, экстралингвистикалык факторду стилге жараша уюштуруу түзүлүүчү текстти стилдик жана стилистикалык катадан арылтат. Мына ушул жагдайларды эске албагандыктан (туурасын айтканда, билбегендиктен, андан да «ачуураак» айтканда, билүүнү каалабагандыктан), жазган арызыбыз «автобиографиялык очерк» болуп калган, илимий стилдеги ишибиз сүйлөшүү стилинин деңгээлинен жогору көтөрүлбөй жаткан учурлар көп кездешет.